

Siergiej Posochow  
(Charkowski Uniwersytet Narodowy)

### **Rektor uniwersytetu w systemie biurokratycznym Imperium Rosyjskiego w XIX i na początku XX wieku**

**Rector of the University in the bureaucratic system of the Russian Empire of the XIX-th - early XX-th centuries.**

**Key words:** university rector, bureaucracy of the Russian Empire, liberal bureaucracy.

**Annotation:** The article deals with the inconsistency of the assessments that are encountered in the scientific literature when describing the role of the university rector as a manager. The author singles out the legal, organizational and socio-cultural aspects of the issue. To specify a number of conclusions, the results of the database analysis are used, which includes biographical information about 99 rectors of five universities of the Russian Empire (Kazan, Kiev, Moscow, Petersburg, Kharkov). In particular, a gradual increase in the Rector's staffing rank was noted. University rectors, having entered the circle of high-ranking officials, but at the same time representing liberal circles of the university public, have become an important element of the so-called „liberal bureaucracy”.

**Ректор университета в бюрократической системе Российской империи, XIX-начало XX века**

**Ключевые слова:** ректор университета, бюрократия Российской империи, либеральная бюрократия.

**Аннотация:** В статье отмечена противоречивость оценок, которые встречаются в научной литературе при характеристике роли ректора университета как управленца. Автор выделяет правовой, организационный и социокультурный аспекты проблемы. Для конкретизации ряда выводов используются результаты анализа базы данных, которая включает сведения биографического характера о 99 ректорах пяти университетов Российской империи (Казанского, Киевского, Московского, Петербургского, Харьковского). В частности, отмечено постепенное повышение табельного ранга ректора. Ректоры университетов, войдя в круг высших чиновников, но, одновременно, представляя либеральные круги университетской общественности, стали важным элементом так называемой «либеральной бюрократии».

### 1. Historiografia problemu

Nielatwo zobrazować rolę rektora w systemie biurokratycznym Imperium Rosyjskiego. Związane jest to z niejednoznacznym zdefiniowaniem jego funkcji (z jednej strony sprawował obowiązki rektora, urzędnika resortu oświaty, a z drugiej był niezrędko wybieralnym przedstawicielem korporacji uniwersyteckiej). Generalnie, tę dwoistość funkcji rektora, jak również i kadry profesorskiej, odnotowano już w czasach sowieckich. Jeśli mówimy o genezie zagadnienia, to musimy zwrócić uwagę, że w literaturze naukowej jak i publicystyce, rola rektora była dyskusyjna i generowała sporne oceny. Przede wszystkim i to trzeba zauważyć, że w okresie przedrewolucyjnym, jak i później, nadrektorem stał kurator, urzędnik – biurokrata, reprezentujący organy zarządu oświaty. Ta postać określana mianem „zewnętrznego zła” tłumiała wszelkie przejawy autonomii uniwersytetu. W takich realiach rektor mógł uchodzić za reprezentanta „ciemniejszej zbiorowości”, za ofiarę. Mimo to, w latach 1920-1930, kuratoria i rektorzy zaczęli się integrować i sprzymierzać przeciwko metodom zarządzania „starego reżimu”, uważając je za „zacołane”, a nawet „wrogie”. Dodatkowo nie tylko kurator i rektor, ale i rady uniwersytetów były traktowane jako segment zarządzania, który ugruntowywał autokratyczny system władzy. Rektorzy wyższych uczelni postrzegani byli, i to często, jako skrajny element reakcyjny, „obscurantis” i widziano w nich wykonawców woli bezprawnej, a nawet przestępczej władzy. Rektor pełnił obowiązki „opresyjnego funkcjonariusza” także w odniesieniu do rady uniwersytetu. W głównej mierze z powodu ustawy, która obowiązywała do roku 1884, o której pisano, że „kolegium jest zabawką, elementem gry w rękach reakcyjnego rektora, który zarządza uniwersytetem poprzez specjalnie wybranych przez cara ministrów i dziekanów”<sup>1</sup>. Z takimi opiniami i stanowiskami o uniwersytetach w pracach naukowych można zetknąć się i w późniejszym okresie. Co ważniejsze zauważono, że „wybrane legalnie organy zarządzania uniwersytetem tak naprawdę nic nie znaczyły”<sup>2</sup>, a „na stanowiska rektora, dziekana, profesora rząd wskazywał tylko tych, którzy okazywali swoją lojalność wobec autokratycznej władzy”<sup>3</sup>. Na wizerunek o przełożonych uniwersytetu rzutowały i takie opinie: „Ogromne znaczenie w pracach administracji uniwersytetu odgrywała polityczna kontrola nad studentami i profesorami, która funkcjonowała w ścisłym związku z władzami żandarmerii, policji i generał-gubernatora”<sup>4</sup>. W związku z tym, w jednej z prac rocznicowych opublikowanych na Uniwersytecie Kijowskim odnotowano, że w końcu XIX w. i na początku XX w., rektorzy byli

żandarmami w profesorskich mundurach, liderami reakcyjnej polityki cara w obszarze wyższego wykształcenia, okrutnie rozprawiającymi się z demokratycznymi aspiracjami i działalnością młodzieży akademickiej. [...] Podobnie zachowywali się i dziekani, którzy byli wyznaczani przez ministra z grupy najbardziej radykalnych profesorów<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> *Одеський университет за 75 лет (1865 – 1940)*, Одесса 1940, с. 53.

<sup>2</sup> Р.Г. Эймонтова, *Университетский вопрос и русская общественность в 50-х – 60-х годах XIX в.*, „История СССР” 1971, № 6, с. 152.

<sup>3</sup> *Історія Одеського університету за 100 років*, Київ 1968, с. 40.

<sup>4</sup> Там же, с. 14.

<sup>5</sup> *Історія Київського університету*, Київ 1959, с. 58.

Po trosze takie sądy opierały się na opiniach artykułowanych przez skrajnych publicystów końca XIX i na początku XX wieku. Charakterystyczne, że powoływani na funkcje rektorów i dziekanów profesorowie (po wprowadzeniu Ustawy w 1884 r.) byli przez nich określani mianem „pochlebców i chciwców”<sup>6</sup>. Wybrany w 1905 r. rektorem Uniwersytetu Moskiewskiego S.P. Trubiecki został przez W.I. Lenina nazwany nawet „lokajem”<sup>7</sup> samodzierżawia.

Jednakowoż w sowieckiej historiografii drugiej połowy XX w. kluczowym słowem, które najlepiej pokazywało nowe rozumienie historycznej roli uniwersytetów Imperium Rosyjskiego XIX i XX w. stało się słowo - „wbrew”. Działalność wyższych uczelni, w szerokim sensie była interpretowana jako ta, która wykracza poza ramy społeczno-polityczne i ukierunkowuje się rzeczywiście „wbrew” politycznemu i autokratycznemu reżimowi. Należy uwzględnić, że na uniwersytetach sowieckich ukształtował się system zarządzania jednoosobowego. Zwłaszcza w okresie powojennym rektor zajmował pozycję priorytetową. I obecnie w poradzieckiej przestrzeni wyznacza on i określa kierunki rozwoju, ponosi osobistą odpowiedzialność i jest niejako znakiem firmowym uniwersytetu. Nic dziwnego zatem, że w ustnych przekazach dziejów uniwersytetu” współcześni nam najczęściej dokonują periodyzacji posługując się kadencjami poszczególnych rektorów. Taka sytuacja sprzyjało realnemu osądowi i rehabilitacji przedrewolucyjnych rektorów już w czasach sowieckich. Zaś w czasach poradzieckich badacze zaczęli dokładniej wgłębiać się w ich życiorysy<sup>8</sup>; wiedza o nich stała się integralną częścią rocznicowych publikacji naukowych, jak również zbiorowych i indywidualnych szkiców<sup>9</sup>, a galerie ich portretów udekorowały korytarze i sale wyższych uczelni.

Stosunek do „głównych urzędników państwowych” wyższych uczelni zmienił się kardynalnie. Jeśli w *Historii kazańskiego uniwersytetu*, opublikowanej w 2002 roku, można jeszcze przeczytać znaną tezę, że „najwybitniejsi uczeni nie byli potrzebni do zarządzania wyższymi uczelniami, ponieważ Ministerstwo Oświecenia Ludowego w Rosji było zainteresowane wybieraniem na to stanowisko tylko urzędników”<sup>10</sup>. Natomiast już w doniosłej, rocznicowej publikacji „Historia”, która wyszła dwa lata później, zauważono, że „posadę rektora zajmowali zasłużeni profesorowie, którzy wnieśli swój intelektualny wkład w rozwój uniwersytetu”<sup>11</sup>. Reprezentacyjne są oceny korpusu rektorskiego, po przyjęciu kontrowersyjnej ustawy z 1884 r.: „Ustawa z 1884 roku nie wpłynęła na jakość pracy rektorów wyższych uczelni, ich poziom działalności po-

<sup>6</sup> С.М. Степняк-Кравчинский, *Россия под властью царей*, [w:] С.М.Степняк-Кравчинский, *Сочинения: В 2 т.*, Москва 1987, т. 1, с. 231.

<sup>7</sup> В.И. Ленин, *Буржуазия сытая и буржуазия алчущая*, [w:] В.И. Ленин, *Полн. собр. соч.*, т. 11, с. 297.

<sup>8</sup> *Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета*, т. 1: *Ректоры*, Харків 1995; *Ректоры Московского университета (Биографический словарь)*, Москва 1996; В.Н. Семенов, *Ректоры Саратовского университета. Факты жизни и деятельности*, Саратов, 1999; *Ректоры Казанского университета*, сост. и науч. ред. В.С.Королев, Казань 2004.

<sup>9</sup> *Очерки истории Казанского университета*, Казань 2002, с. 81.

<sup>10</sup> *История Казанского университета, 1804 – 2004*, Казань 2004, с. 138.

<sup>11</sup> Там же, с. 178 – 179.

został taki sam jak i przedtem”<sup>12</sup>. W ostatnim czasie rozpoczęła się rewizja jednoznacznie negatywnych ocen urzędników, którzy posiadali wpływ na działalność uniwersytetów w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, w terminologii historiografii sowieckiej nazywanych reakcyjnymi, chodzi tu o kuratorów i ministrów oświaty<sup>13</sup>.

W literaturze zaczęto pisać „o kanwie skonstruowanej w historiografii krajowej na biograficznych relacjach – o przeciwieństwie między innowacyjnym i progresywnym badaczem i wstecznym urzędnikiem zajmującym się edukacją”<sup>14</sup>, tym samym wyciągając wnioski, że pretensje wysuwane wobec urzędników państwowych przez publikę, profesorów i studentów były nieuzasadnione<sup>15</sup>. Można zaobserwować określoną tendencję do stawiania akcentu bardziej na badanie konkretnych aktorów życia akademickiego, niż na kierowanie zbiorowe wyższymi uczelniami. Tym samym można wyciągnąć wniosek, że niedoceniaenie roli organów zarządzania kolegialnego, jako „czynnika wewnętrznej autonomii” najpewniej nie pozwoli w pełni i szeroko wyjaśnić istoty zagadnienia, a także nie umożliwi dokonania oceny wartości biurokratycznych procedur jak i takich ważnych postaci jakimi są rektorzy.

Wszystko to utrudnia ale i stymuluje badania nad rolą rektora w Imperium Rosyjskim. Dlatego istotnym jest kompleksowe podejście do problemu i rozważenie go w trzech aspektach: prawnym, organizacyjnym i społeczno-kulturowym. Do sprecyzowania wniosków będziemy korzystać z informacji biograficznych z bazy danych<sup>16</sup>, która zawiera informacje o charakterze bibliograficznym 99 rektorów z pięciu uniwersytetów Imperium Rosyjskiego: Kazania, Kijowa, Moskwy, Petersburga i Charkowa.

## 2. Aspekt prawny

Należy zauważyć przede wszystkim, że uniwersytety w Rosji rozwijały się tak samo jak uczelnie europejskie, to znaczy od systemu korporacyjnego do państwowego. Próba zestawiania szkół wyższych rosyjskich i europejskich, oczywiście jest możliwa, ale nieproduktywna. Tezę o ciągłym i nieustannym pełnym poświęceniu zmaganiu się uniwersytetów z władzą o prawa do samorządności i autonomii należy uznać za historyczny mit. Taki pogląd został wcześniej zrewidowany i jest rewidowany obecnie przez przedstawicieli uniwersytetów. Widać to w sposobie kontroli państwa i państwowych mechanizmach regulowania i zarządzania w XIX w., które zaczęły określać działalność uniwersytetów i kadry profesorskiej na całym świecie. Uzyskany cel osiągnę-

<sup>12</sup> В.А. Томсинов, *Министр народного просвещения – Николай Павлович Боголепов*, „Педагогика” 1997, № 2; И.В. Черказянова, *Александр Николаевич Шварц: окружение, восприятие, оценки*, „Харківський історіографічний збірник” Харків 2004, вип. 7.

<sup>13</sup> Е.А. Вишленкова, *Об университетских людях-легендах*, [w:] *Уроки Вульфсона*, Казань 2003, s. 91.

<sup>14</sup> Создана в системе управления базами данных (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010.

<sup>15</sup> Подробнее об этом см.: А.Ю. Андреев, *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*, Москва 2009; *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века*, А.Ю. Андреев, С.И. Посохов, Москва 2012.

<sup>16</sup> В Московском университете первые выборы состоялись в 1803 г. (т.е. еще до утверждения нового университетского Устава), а первым ректором стал Х.А. Чеботарев. В Харьковском университете они прошли в 1805 г., уже после введения Устава в действие, а ректором был избран И.С. Рижский. В Казанском университете первый выборный ректор появился лишь в 1814 г.

nięto nie tylko poprzez wprowadzenie odpowiednich praw i norm, ale dzięki wmontowaniu w strukturę uczelni całego zespołu biurokratycznych elementów takich jak stanowiska, rangi i nagrody. Krótko mówiąc, zostały zrujnowane standardy zarządzania korporacjami uniwersyteckimi, kadra profesorska zamieniła się w urzędników państwowych, a wyższe wykształcenie stało się sferą regulowania administracyjnego. Uniwersytet jako autonomiczna i niezależna przestrzeń nie mógł już istnieć w zakresie treści nauczania jak i wymagań od profesorów, i nawet ilość szkół wyższych była precyzowana przez państwo. Taka była panorama reform uniwersyteckich epoki XVIII i XIX w., swoje miejsce w której miało też Imperium Rosyjskie<sup>17</sup>.

Bezdyskusyjnie, system autokratyczny Rosji oddziaływał na przestrzeń zależności między wyższą uczelnią, a władzami publicznymi. Dlatego też, badacze skłonni są dopatrywać się specyfiki rosyjskiego typu uniwersytetu właśnie w udziale państwa w tworzeniu jego bazy strukturalnej i funkcjonalnej. Ponadto w Rosji nie istniały i nie istnieją stabilne i solidne, właściwie żadne, tradycje samorządu akademickiego. W związku z tym na terytorium imperium zostały utworzone carskie uniwersytety, które mogły tylko organizować się według zasad biurokratycznych. Zresztą wielu profesorów przyjeżdżających z zagranicy do Rosji, zostało zachęconych nie tylko wysokimi zarobkami, ale i możliwością otrzymania wysokich posad administracyjnych. Stanowisko rektora po raz pierwszy na terytorium imperium jako stanowiska obsadzanego w drodze wyborów przez samorząd akademicki pojawia się dopiero 12 stycznia 1802 r., zgodnie z uchwałą uniwersytetu w Dorparcie<sup>18</sup>. Taka kwalifikacja stanowiska została wymieniana w dokumencie pod nazwą „Tymczasowy Regulamin Edukacji Publicznej” z dn. 24 stycznia 1803 r. Natomiast szczegółowo i precyzyjnie unormowano kwestię w Statucie z 1804 r.<sup>19</sup>

Od razu można zauważyć, że Statut uniwersytetu z 1804 r. zawiera w sobie wiele przywilejów korporacyjnych np.: wybór Rady Uczelni, która ma wpływ na wybór stanowisk administracyjnych (w tym także rektora i dziekanów), następnie samodzielny wybór poprzez Radę, profesorów i młodszych wykładowców na katedry oraz zdolność swobodnego gospodarowania budżetem. Reliktem starego systemu (przedklasycznego i przednowoczesnego) pozostał rozdział w Statucie z 1804 r., który zawierał regulację dotyczącą pracy Sądu Administracyjnego, a w nim określał pozycję rektora (organizacji Sądu Administracyjnego został poświęcony w całości rozdział 14 Statutu składający się z 17 paragrafów). Według nas widać wyraźnie, że ów dokument staje się świadectwem państwowego statusu uniwersytetu. Dotyczy to także zasad, które regulują wykonywanie obowiązków rektora wyższej uczelni.

W Statucie z 1804 r. bezpośrednio po pierwszym rozdziale „O uniwersytecie w ogóle” jest i drugi – o „Rektorze”. W tym dokumencie głowa uczelni nazywana jest „Zwierzchnikiem oraz gwarantem dobrostanu”; odnosiło się to do kwestii odpo-

<sup>17</sup> Устав императорского Московского университета, [Москва 1804], с. 5

<sup>18</sup> Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века, А.Ю. Андреев, С.И. Посохов, Москва 2012, с. 299.

<sup>19</sup> Ф.А. Петров, *Формирование системы университетского образования в России*, Москва 2003, т. 3, с. 58, 135; Д.И. Багалий, *Опыт истории Харьковского университета*, [w:] Д.И. Багалий, *Вибрані праці*, Харків 2005, т. 4, с. 128.

wiedzialności za „czynienie dobra i pożytku we wszystkich sferach działalności, za utrzymanie wewnętrznego porządku uniwersytetu, za ochronę i wykonywanie postanowień statutu i instrukcji ministra i kuratora, pełnienie obowiązków przez wszystkie stanowiska w ramach uniwersytetu”<sup>20</sup>. Mimo, że rektor jest stale wymieniany w kontekście regulacji pracy organów kolegialnych (jako przewodniczący zarządu i rady uniwersytetu w organizacji zebrań i komisji), jednak w osobnym paragrafie wyodrębniono, że tylko on może rozporządzać dokumentami kierowanymi do uczelni. Otrzymuje raporty i doniesienia i sam powiadamia o położeniu i sytuacji uniwersytetu i szkół, a nawet w skrajnych przypadkach ma prawo zażądać pomocy organów wojskowych i władz publicznych. Wobec tego stanowisko rektora, i to nie ulega wątpliwości, jest zakorzenione w systemie biurokratycznym i jak widać jest „administratorem-za-rządca” wewnątrz tego systemu<sup>21</sup>.

Oczywiście, należy wziąć pod uwagę i specyfikę tego stanowiska. Już we *Wstępnych Zasadach Oświaty Publicznej*, dokumencie przyjętym w 1803 r., wyraźnie zagwarantowano postawienie na czele korporacji akademickiej wybranego rektora. Taki typ wyboru przez głosowanie nie przystawał do systemu władzy centralnej, dlatego też dyskutowano w wyższych sferach o sposobie zamiany wybranego w wolnym głosowaniu rektora na nominowanego. Kuratorzy (A.A. Pisarjew i S.M. Golicyn w Moskwie, J.W. Karniejew i A.A. Perowski w Charkowie) wielokrotnie wyrażali swoje niepochebne opinie i wnosili o likwidację procedury wyborów, które to umniejszają rangę i pozycję władzy państwowej<sup>22</sup>. W 1831 r. sam car Mikołaj I wyraził ustami Ministra Oświecenia Ludowego K.A. Liwena Komitetowi ds. Instytucji Oświatowych, gdzie konsultowano nowe projekty prawa uniwersyteckiego, osobiste pouczenie: Aby rektorzy wyższych uczelni wciąż piastowali swoje funkcje niezależnie od zdania grona profesorów i Rady Uniwersytetu, a poprzez wskazanie ich przez swoich przełożonych, i to nie na krótki okres sprawowania swoich obowiązków, a na czas nieokreślony<sup>23</sup>. Należy jednakże skonstatować, iż nominacja rektorów cechowała nowoczesny, zmodernizowany (państwowy) uniwersytet także w innych krajach europejskich.

Tym niemniej stanowisko rektora, zapisane w Statucie z 1835 r. pozostało wybieralnym. T. N. Żukowska wyjaśnia tę kwestię, zauważając słusznie, że autonomia na rosyjskich uniwersytetach była „osobliwie zrównoważona” wraz z rozszerzaniem się „ministerialnego systemu zarządzania opartego na zasadzie centralizacji i jednoosobowego kierownictwa. Wszystkie ważne nominacje w obrębie uniwersytetu, nie mówiąc o zmianach w jego strukturze, były zatwierdzane przez imperatora na polece-

<sup>20</sup> Цит. по: Ф.А. Петров, *Формирование системы университетского образования в России*, Москва 2003, т. 3, с. 134.

<sup>21</sup> Т.Н. Жуковская, *«Императорский университет»: система высочайшего вмешательства в жизнь российских университетов в первой половине XIX века*, [w:] *Власть, общество и реформы в России в XIX – начале XX в.: исследования, историография, источниковедение*, Санкт-Петербург 2009, с. 76.

<sup>22</sup> В 1773 г. постановлением Сейма была создана Эдукационная комиссия. В начале XIX в. этот опыт оказал существенное влияние на реформу в сфере образования в Российской империи.

<sup>23</sup> С. Кэссоу, *Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения*, [w:] *Великие реформы в России, 1856 – 1878*, Москва 1992, с. 322.

nie ministra”<sup>24</sup>. Kandydaturę rektora uniwersytetu, przegłosowaną większością profesorskich głosów w Radzie Uczelni, omawiano w Głównym Zarządzie Szkół, a następnie przedstawiano ministrowi oświaty, który podawał ją do zatwierdzenia cesarzowi (p.13). Te standardy wyraźnie wskazują na podwójność mechanizmów zarządzania uniwersytetem, bo z jednej strony pokazują uczelnię jako ciało korporacyjne, a z drugiej jako urząd państwowy. W pierwszym przypadku uniwersytet funkcjonował jako korporacja, zrzeszenie, a w drugim wszystkie nominacje musiały być zatwierdzone przez organy państwowe włączając i imperatora. I jak wiadomo opinia tego ostatniego była przyjmowana bezdyskusyjnie. Nic dziwnego, iż taka praktyka (nominacji z pominięciem wyborów) wyłaniania rektora stanie się najbardziej popularną w pierwszej połowie XIX w.

Jednak ta podwójność statusu rektora jako urzędnika państwowego polegała nie tylko na tym, iż go wybierali, ale i nominowali. Zasadniczo uczelnie wyższe były uznane przez kierownicze ogniwa władzy, za najlepiej zorganizowane instytucje w hierarchicznym systemie oświaty w Rosji (nota bene polskie doświadczenie związane z wyborami rektorów miało tu decydujące znaczenie<sup>25</sup>). Wyodrębnienie sześciu okręgów zarządzania oświatą, na które podzielono terytorium Imperium Rosyjskiego, w wyniku czego uniwersytety otrzymały kompetencje kontroli i nadzoru nad niższymi gubernialnymi i powiatowymi szkołami, spowodowało według badaczy reformy uznanie uniwersytetów za instytucje państwowe. Stosownie do tego uczelnia wyższa (i oczywiście rektor jako przełożony) była odpowiedzialna za wprowadzenie reformy na podległym jej terenie. Statut z 1804 r. dawał uniwersytetom szerokie uprawnienia w zarządzaniu szkołami niższego szczebla (gimnazjami w guberniach i szkołami powiatowymi) znajdującymi się w ich obwodach administracyjnym.

Tym samym, *de facto* kompetencje rektora weszły w kolizję z kompetencjami kuratorów niższych szczebli administracji oświatowej, o tyle na ile kurator mógł mieć bezpośredni wpływ na kierowanie uniwersytetem znajdującym się na jego terytorium administracyjnym. Dla uściślenia nie znajdziemy w dokumentach z pierwszych dziesięcioleci XIX w. żadnej reguły lub instrukcji która by precyzyjnie to normalizowała. Kurator rozwiązywał podstawowe problemy uniwersytetu: dobór zestawu personalnego, zabezpieczenie jego potrzeb finansowych i materialnych (prowadzenie robót budowlanych, uzupełnianie księgozbioru bibliotecznego, w tym kolekcji naukowych i inne). Natomiast w kompetencji rektora leżała kontrola nad bieżącym wykonaniem dyrektyw. Jednakże dopiero Statut 1835 r. usankcjonowała taki system zależności i stosunków. Rozdział „O rektorze” zostaje poprzedzony rozdziałem o „O kuratorze i jego pomocniku”. Nowy Statut w końcu wprowadził kuratorów do uniwersytetów dając im stanowiska w najwyższym szczeblu administracji uczelni. I tym samym kurator i jego kancelaria już samodzielnie przejęła kontrolę nad szkolnym systemem w danym okręgu oświaty. Należy odnotować, że większość przywilejów nie została wykazana w nowym Statucie. Ich zniesienie najzupełniej współgrało z przemianami w zachod-

<sup>24</sup> К слову, с 1835 г. срок пребывания ректора на должности был увеличен до четырех лет.

<sup>25</sup> См.: С.И. Посохов, *Уставы университетов Российской империи XIX века как законы и как символы*, [w:] *Belliculum Diplomaticum V Lublinense*, red. A. Górak, M. Szabaciuk, Lublin 2014.

niej Europie. Ten kierunek myślenia będzie miał swój rozwój i swoją kontynuację w ustawach z 1863 r. i 1884 r. (choć historycy okopują się w pewnych sprzecznościach i tę pierwszą nazwą liberalną, a drugą reakcyjną). Zwłaszcza jak wzmiankował amerykański historyk S. Kessow, główny sens ustawy z 1863 r. nie zawiera się w pojęciu „liberalizacja”, ale w progresie pojęcia „uniwersytetu państwowego”<sup>26</sup>. Nawiasem mówiąc passusy traktujące o rektorze tylko nieznacznie odbiegają od tych ze Statutu z 1835 r. Nawet w projekcie statutu uniwersytetu opublikowanym w 1906 r. zostały zachowane wszystkie zasadnicze zapisy i paragrafy. Jedyna znacząca odrębność polega na tym, że Statut z 1884 r. wprowadza mianowanie rektorów.

Warto wspomnieć także o tym, że Statuty nie działały w pełni, a niektóre z paragrafów były korygowane. Jak widać wpisuje się to w przestrzeń prawodawstwa Imperium Rosyjskiego, które miało charakter precedensowy. Zgodnie ze Statutem z 1804 r. rektora powoływano na rok. Jednak w 1809 r. kadencja jego urzędu została wydłużona do trzech lat, najpierw na uniwersytecie Moskiewskim, a potem na uniwersytetach w Charkowie, i w Kazaniu<sup>27</sup>. Jak wcześniej przedstawialiśmy znanych jest niemało przykładów, kiedy to na urząd rektora powoływano osobę, a nie wybierano poprzez głosowanie, jak było zapisane w Statucie. Szczególnie taki zwyczaj był propagowany w latach dwudziestych XIX wieku. Postępowaniu takiemu towarzyszyły różne uzasadnienia.

Statut uniwersytecki stopniowo stawał się deklaracją, która znajdowała swoją interpretację w innych przepisach i licznych okólnikach. Wskazywała na to ograniczanie ilości jego postanowień, przy jednoczesnym stopniowym wzroście ingerencji państwa we wszystkie segmenty życia uniwersyteckiego, jak również postępujący proces rozszerzania sieci uniwersytetów i ich ról. Po prostu Statuty były niewygodne w regulowaniu coraz bardziej skomplikowanych kwestii rozwoju uniwersytetów i przestrzeni wokół nich. Niektóre z tych rozporządzeń były zbyt ogólnikowe, inne zbyt szczegółowe. Bezapelacyjnie takie ciągłe zmiany nie mogły nie wpłynąć na wartość i znaczenie Statutów, których rola w życiu uniwersytetu ulegała powolnemu zmniejszeniu. Ostatecznie Statut stała się raczej symbolem (jednak bardzo ważnym)<sup>28</sup>. Dlatego konieczne jest zbadanie nie tylko norm prawnych, ale także praktyki ich wdrażania.

### 3. Aspekt organizacyjny

Dostępna baza danych pozwala nam odnotować kilka zasługujących na uwagę okoliczności. I tak, na przykład wybranie i mianowanie na stanowisko rektora naukowca nie zależało od dyscypliny naukowej kandydata (rektorami byli na dobrą sprawę naukowcy reprezentujący wszystkie dziedziny wiedzy). Niemniej jednak dominacja osób z wykształceniem prawniczym była znacząca, 24 (1/4). Podobnie wielu było historyków i filologów - 25. Następnie medycyna - 10. I tu drobna uwaga, najliczniejszymi fakultetami były prawniczy i medyczny, zarówno ze względu na ilość

<sup>26</sup> Д.И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета*, [w:] Д.И. Багалей, *Вибрані праці*, Харків 2004, т. 3, с. 302.

<sup>27</sup> *Университет в Российской империи XVIII - первой половины XIX века*, А.Ю. Андреев, С.И. Посохов, Москва 2012, с. 305.

<sup>28</sup> Цит. по: там же, с. 303.



wykładowców jak i studentów. Należy podkreślić, że w drugiej połowie XIX wieku wzrasta wyraźnie liczba rektorów z doświadczeniem prawniczym. Prawdopodobnie można w tym zaobserwować proces zbiurokratyzowania uniwersytetu.

Tylko profesor zwyczajny mógł zostać rektorem. Bezsprzecznie w nominowaniu na stanowisko rektora brano pod uwagę także doświadczenie w pracy w aparacie urzędniczym. Na prawie 100 rektorów wpisanych do bazy danych, 51 przed powołaniem na stanowisko rektora było dziekanami wydziałów, 14 prokuratorami, 2 asystentami rektora. W ten sposób 67 osób (tj. 2/3) otrzymało praktyczne przygotowanie do pracy na stanowisku rektora poprzez działalność w biurokratycznym systemie uniwersytetu. Należy również dodać, że wśród pozostałych profesorów byli i tacy, którzy kiedyś pełnili obowiązki inspektorów, sekretarzy Rady, a także byli dyrektorami muzeów.

Wiek nie wpływał zasadniczo na nominację. Najmłodszy rektorzy według bazy danych to W.F.Cich i M.A. Maksymowicz zostali mianowani w wieku 30 lat na Uniwersytecie Kijowskim im. Św. Władymira, natomiast najstarszymi rektorami, w wieku 65 lat, zostali W.I. Sergiejewicz i P.G. Redkin z Uniwersytetu Petersburskiego. Średni wiek powołania to 48 lat. Połowa rektorów (49) była absolwentami swoich uczelni, natomiast jedna trzecia reprezentowała lokalne środowisko. W tym aspekcie widać wyraźnie nasilającą się tendencję do pogłębiania takich zależności. Nie wszyscy rektorzy wywodzili się ze szlachty, a tylko nieliczni reprezentowali elitę szlachecką (książę S.N. Trubeckij). Większość z nich wywodziła się z duchowieństwa, kupców, mieszczan, felczerów, drobnych urzędników, nauczycieli (56). Zwraca uwagę spora ilość osób wywodząca się z duchowieństwa (32, tj. prawie 1/3). Niektórzy otrzymali tytuły szlacheckie już kiedy stali się rektorami np. N.I. Łobaczewskij. Jednakże w odniesieniu do wszystkich tych kategorii możemy mówić o określonej dynamice. W pierwszej połowie XIX wieku istniała wyraźna przewaga osób wywodzących się z duchowieństwa (16 z 28), następnie pogłębia się i różnicuje społeczna kompozycja tej grupy. Spornym staje się zagadnienie pochodzenia narodowościowego, już choćby dlatego, że nie wykazywano tego w źródłach, a w tym przypadku, kiedy znajdują się informacje o pochodzeniu narodowościowym rodziców, nie ma podstaw, aby je sygnalizować. Znany jest przypadek rektora Uniwersytetu Kazańskiego Osipa Michajłowicza Kowalewskiego, który był Polakiem (inna wersja głosi, że był Białorusinem) i katolikiem, i ożenił się w Kazaniu z Rosjanką, która była prawosławna. Ich dzieci uważały siebie za Rosjan i prawosławnych (w tym przypadku Nikołaj Osipowicz Kowalewski 1840-1891, profesor fizjolog, który został rektorem Uniwersytetu w Kazaniu). W oparciu o większość danych pośrednich można stwierdzić, że gros rektorów była Rosjanami. Mimo to spectrum narodowościowe jest szerokie i bogate (warto zauważyć, że Rosjanami nie było 45 rektorów, którzy zostali wniesieni w bazę danych). Można też zaobserwować na wstępnym etapie także modę na powoływanie na stanowisko rektora obcokrajowców. Zresztą widać z wielu źródeł, że ten narodowościowy element, w wyborze na rektora, mógł być czynnikiem sprzyjającym, jak i utrudniającym. Kiedy w 1807 r. wygasła kadencja rektora Uniwersytetu Charkowskiego, profesorowie A.I. Stojkowicz i P.M. Szumlański w głosowaniu otrzymali tę samą ilość głosów (głosowanie za pomocą kulek). Kurator Seweryn Potocki przedstawił ministrowi zaistniałą sytuację w następujący sposób:

Ze swej strony wolałbym, żeby stanowisko zostało objęte przez Rosjanina, który zna język i obyczaje kraju. Jednak profesor A.I. Stojkowicz wywodzący się z Rusinów karpackich, który nauczył się języka rosyjskiego i rosyjskich obyczajów kraju na tyle, że można uhonorować go i zaszczyścić mianem prawie Rosjanina. [...] W ten sposób można uniknąć przeróżnych sugestii i niewłaściwych sądów ze strony zagranicznych profesorów, jeśli godność rektora pozostanie zawsze przy Rosjanach”<sup>29</sup>

Podobna sytuacja miała miejsce w 1819 r. przy wyborze rektora Uniwersytetu Petersburskiego: do konkursu stanęło dwóch kandydatów Niemiec (P. Raupach) i Rusin karpacki (M.A. Baługjański). Wówczas minister książę A.W. Golicyn odmówił zatwierdzenia na rektora P. Raupacha (popieranego przez S.S. Uwarowa) i skierował sprawę do Komitetu Rady Ministrów, konkludując, iż kandydat nie posiada formalnie rosyjskiego obywatelstwa (jednakowoż takiego wymogu nie było w rosyjskim ustawodawstwie)<sup>30</sup>.

Wprawdzie akty legislacyjne przewidywały wolne wybory rektora poprzez „ballotowanie”, tj. tajne głosowanie i bez wtrącania się władz państwowych, niemniej jednak ta zasada nie funkcjonowała. Świadczą o tym fakty powtarzania głosowanie. Niewątpliwie znaczący wpływ na wybór kandydata miała opinia kuratora i ministra. Czasem nawet sami profesorowie zwracali się z prośbą do nich, jako do swoich przełożonych, o przedstawienie stanowiska w sprawie potencjalnego kandydata na urząd rektora. Przykładem mogą być słowa profesora Uniwersytetu Kazańskiego F.N. Bone-ra, który pisał do kuratora S.J. Rumowskiego we wrześniu 1811 roku:

Wielce dostojny i światły kuratorze, ustrzeżcie nas od przykrego zdarzenia, które może nadejść i stać się naszym utrapieniem i zagładą - wyboru innego, niż Wy sobie życzycie! Niech Wasza Dostojność wskaże takiego ze swojego narodu, który będzie imponował wszystkim wyborcom<sup>31</sup>.

Na przebieg wyborów oddziaływały walki „uniwersyteckich partii” i manipulacje. Do szybkiego awansu na pewno przyczyniały się „wpływowe kontakty” i „dobre znajomości”. Było wiadomym, że wybór na rektora Uniwersytetu w Moskwie I.A. Heima miał związek ze znajomością z kuratorem (ówczesnego ministra edukacji) hr. A. K. Rozumskiego, w którego majątku Heim pracował nad katalogiem jego prywatnej biblioteki. Zgodnie z propozycją hr. Rozumskiego z 1809 r. uprawnienia i kadencja rektora zostały przedłużone z roku do 3 lat. Potem dało to powód do rozszerzenia tej praktyki i na inne uniwersytety w Rosji. Rektor Uniwersytetu w Petersburgu P. A. Pletniew wykładał literaturę następcy tronu Aleksandrowi II i wielkim księżniczkom.

<sup>29</sup> Полное собрание законов российской империи, т. 30, № 23841.

<sup>30</sup> *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века*, А.Ю. Андреев, С.И. Посохов, Москва 2012, с. 303.

<sup>31</sup> Ф.А. Петров, *Формирование системы университетского образования в России*, Москва 2003, т. 2, с. 44.

Bywało, że takiej nominacji sprzyjał przypadek. Na przykład po raz pierwszy wybranym rektorem Uniwersytetu w Moskwie był H. B. Czebotariew. Został on mianowany ze względu na swój sędziwy wiek i długi staż wśród profesorski (nie posiadał istotnych dokonań naukowych, ani publikacji) i dlatego jego wybór można porównać do wybierania prorektora według starszeństwa na Uniwersytecie w Getyndze. Należy też przypomnieć O.M. Kowalewskiego, który najpierw pełnił obowiązki rektora Uniwersytetu w Kazaniu (w związku z chorobą I. M. Simonowa), a później został powołany na to stanowisko.

Średnia kadencja rektora wynosiła sześć lat. Część spośród nich była wybierana po kilka razy z rzędu lub też mogła mieć przerwę między kadencjami (takich jest niewiele, na przykład w historii Uniwersytetu w Kazaniu E.G. Osokin i N.A. Kremlow, w Moskwie A.A. Alfonski i NP Bogolepov). Najdłużej stanowisko rektora sprawował P. A. Pletniejew na Uniwersytecie w Petersburgu, bo aż 21 lat.

Kuratorzy starali się o wydłużenie kadencji dla tych rektorów, którzy dla nich byli wygodni. Na dobrą sprawę w ten sposób można objaśnić decyzję kuratora A.K. Rozumowskiego, który prolongował kadencję z 1 do 3 lat. Swoją decyzję uzasadniał przede wszystkim w sposób następujący:

stanowisko to wymaga ustawicznej troski, zajmowania się mnóstwem szczegółów, ściślego i surowego nadzoru nad kadrą profesorów i studentów jak i urzędników. Podobnie rzecz się ma i ze sprawami gospodarczymi uniwersytetu. To wszystko można osiągnąć tylko dzięki doświadczeniu. A kadencja roczna nie daje takich możliwości. Ledwie rektor, że tak powiem, zapozna się z specyfiką swojej pracy, a już kończy się jego kadencja. W obawie przed narażeniem się swojemu następcy stara się zachowywać raczej zgodnie i z rewerencją, uzyskując w ten sposób dla siebie przychylność. I na koniec podwładni przywykli przez czas dłuższy do tego samego przełożonego czują do niego większy respekt i posłuszeństwo<sup>32</sup>.

„Stabilność” władzy całkowicie odpowiadała rosyjskim realiom, co w końcowym rezultacie dało asumpt do zaproponowania tego rozwiązania ministrowi, a później podpisania stosowanego dekretu przez cara 16 września 1809 roku. Zjawisko precedensu w prawodawstwie umożliwiło rektorowi Uniwersytetu Kazańskiego A.I. Stojowiczowi po dwóch latach sprawowania stanowiska, ubieganie się na nową trzy letnią kadencję. W efekcie, 26 maja 1811 roku została przyjęta ustawa o 3 letniej kadencji rektorów na Uniwersytecie Charkowskim i Kazańskim. W ten sposób władze wyższe świadomie starały się maksymalnie długo zatrzymać na stanowisku rektora wybranego przez siebie profesora, coraz bardziej zmieniając charakter tego stanowiska z „naukowego” na „urzędniczy”<sup>33</sup>.

Niestety nie zawsze rektor pełnił swoje funkcje przez wyznaczony okres. Usunięcie go ze stanowiska odbywało się w skutek różnych okoliczności. Czasami były

<sup>32</sup> Д.И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета*, [w:] Д.И. Багалей, *Вибрані праці*, т. 4, с. 98 – 99 и далее.

<sup>33</sup> Ректор СПб университета в 1873 - 1876 гг., с 1882 г. член Государственного совета.

to przyczyny prozaiczne a czasami przyczyny te miały swoje historyczne podłoże. Tak więc A. A. Prokopowicz-Antonskij łączący stanowisko rektora Uniwersytetu Moskiewskiego i stanowisko dyrektora pensji szlacheckiej został zdymisjonowany po przeprowadzonej na uniwersytecie kontroli, z powodu ogólnego niezadowolenia Mikołaja I z tej pensji, której absolwentami byli dekabryści<sup>34</sup>. W 1836 roku został wybrany na czteroletnią kadencję, na podstawie nowej ustawy, rektor Uniwersytetu Moskiewskiego A.B. Bołdyriew. Niestety został zwolniony za to, że jako cenzor dopuścił do opublikowania w czasopiśmie literackim „Teleskop” tekstu pierwszego „Listu filozoficznego” P.J. Czaadajewa. Rektor Uniwersytetu Charkowskiego T.F. Osipowski okazał się nieodpowiedni dla nowego kuratora Z. J. Kaniejewa, i 1 listopada 1820 roku zwolniono go ze stanowisk pod byle jakim pretekstem<sup>35</sup>. Studenckie niepokoje i protesty przyczyniły się do dymisji dwóch rektorów Uniwersytetu Kazańskiego O.M. Kowalewskiego i N.A. Kremlowa (odpowiednio w roku 1860 i 1867). Nowa polityka w reformowaniu uniwersytetów nie spodobała się rektorowi Uniwersytetu Moskiewskiego S.M. Sołowiewowi, który sam podał się do dymisji. Inny N.O. Kowalewskij odmówił pełnienia obowiązków, aż do wygaśnięcia kadencji motywując to chorobą. Niektórzy zmarli będąc na stanowisku. Rektor Uniwersytetu Moskiewskiego zmarł nagle w wyniku wylewu mózgu 29 września 1905 roku. Rektor Uniwersytetu Kazańskiego N.J. Ljubimow przebywający w Petersburgu na konsultacjach w sprawie reformy uniwersytetów, nagle zachorował i 20 lutego 1906 roku zmarł na zapalenie opłucnej. Za notoryczne pijaństwo został zwolniony, na żądanie kuratora P. I. Golniszczewa-Kutuzowa, w 1811 roku rektor Uniwersytetu Moskiewskiego F. G. Heim. W 1887 roku dobrowolnie ustąpił ze stanowiska N.P. Bogolepow, ponieważ w końcu 1886 r. jedno po drugim zmarło jego troje dzieci. Te wydarzenia mocno nadszarpnęły jego zdrowie i spowodowały niezdolność do pracy. Takie przykłady można mnożyć.

Mówiąc o statusie społecznym rektora musimy wziąć pod uwagę kilka faktów. Po pierwsze powinniśmy wskazać formalne wyznaczniki takiego statusu, to znaczy rangi i nagrody. Niestety tego typu informacje w życiorysach rektorów są fragmentaryczne i nie można było ich wprowadzić do bazy danych. Dla realizacji takiego zadania potrzebujemy specjalistycznych badań nad listami stanu służby. Jednakże już teraz zgromadzony przez nas materiał pozwala na wyciągnięcie zaskakujących wniosków. Przede wszystkim następuje podwyższenie rangi rektora. Jeśli w pierwszej połowie XIX wieku powszechnym jest ranga radcy stanu, rzadziej rzeczywistego radcy stanu, to w drugiej połowie wieku niemało rektorów posiadało rangę tajnego radcy, a P.G. Redkin dosłużył się rangi rzeczywistego tajnego radcy<sup>36</sup>. Także widoczne jest podwyższenie poziomu nagradzania orderami (typowym były orderzy Św. Stanisława 2

<sup>34</sup> Заметим, что до начала XX в. потомственное дворянство легче и чаще получали по ордену, нежели по чину (Л. Е. Шепелев, *Титулы, мундир, ордена*, Москва 1991, с. 210).

<sup>35</sup> См.: С.И. Посохов, *Попечители Харьковского Учебного Округа XIX – начала XX вв.: состав, деятельность, оценки*, [w:] *Дzieje biurokracji*, t. V. cz. 1, Lublin-Toruń-Włocławek 2013, s. 357-367.

<sup>36</sup> См.: С.И. Посохов, *Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации*, [w:] *Universitates - Университеты: наука и просвещение*, Харків 2009, № 4, с. 40-50.

stopnia, Św. Anny 2 stopnia, Św. Władimira 1 stopnia)<sup>37</sup>. Tym samym oznaczyło to wejście do grona wyższych urzędników państwowych. Należy nadmienić, że ten proces zachodzi przy jednoczesnym obniżeniu pozycji kuratora. Jeśli w pierwszej połowie XIX wieku i w latach 70/80-ch XIX wieku większość opiekunów pracowało w randze tajnych radców, to w latach 80/90-ch rozpoczyna się przewaga rang rzeczywistych radców stanu, a na początkach XX wieku wśród kuratorów spotyka się nawet radców kolegialnych. W ten sposób dewaluacja pozycji tych urzędników objęła 3 stopnie. Według rangi kurator spadł do poziomu administracji gubernialnej<sup>38</sup>. Nawiasem mówiąc podobne zmiany zachodzą również w grupie ministrów oświaty.

Ten fakt pozwala nam na nowo przyjrzeć się kwestii relacji między rektorem, a kuratorem. Teza o pełnej zależności rektora od kuratora wymaga przewartościowania, ponieważ istnieją ku temu mocne podstawy<sup>39</sup>. W szczególności, jak odnotowuje historyk Uniwersytetu Kazańskiego J.I. Smykow, w archiwum kuratora kazańskiego okręgu naukowego nie mógł on odnaleźć żadnego dokumentu, który zawierałby opinię kuratora niezgodną z opinią rektora uniwersytetu<sup>40</sup>.

Chociaż w odniesieniu do danego zagadnienia możemy mówić o dwóch różnych okresach: przed i po 1857 roku. Pierwszy charakteryzuje się powoływaniem na stanowisko kuratora przedstawicieli arystokracji, którzy nie posiadali gruntownego wykształcenia, ale odbyli długą służbę wojenną i cywilną. Druga połowa XIX w. i początek XX wieku znacząco odróżniały się w tym zakresie. Kuratorzy w danym okresie mieli już wyższe wykształcenie (najczęściej uniwersyteckie), a połowa z nich nosiła już tytuł profesora. Doświadczenie służbowe zdobywali z zasady w resorcie oświaty. Oznacza to proces profesjonalizacji w systemie zarządzania kadrami kierowniczymi, również i uniwersyteckimi. W pewnym stopniu proces ten objął także rektorów wyższych uczelni. W szczególności w drugiej połowie XIX w. i początkach XX wieku, profesorów uniwersytetów i rektorów zaczęto mianować kuratorami lub pomocnikami kuratorów okręgów naukowych (M.M. Aleksejenko, A.A. Waskresienskij, A. M. Żdanow, P.A. Niekrasow, A.A. Tichomirow, K.K. Fojgt i inni), a następnie także ministrami i wiceministrami (N.P. Bogolepow, N.Ch. Bunge, N.A. Zwierjew). Jednakże należy przyznać, że dla przytłaczającej większości, zarejestrowanych w naszej bazie danych, stanowisko rektora było najwyższym szczeblem kariery w administracji państwowej. Dlatego też, według naszej opinii, tę funkcję można uznać za ostatni etap kariery. Był to przypadek bardzo rzadki, kiedy rektor przechodził do innego resortu.

#### 4. Aspekt społeczno-kulturowy

Aby ocenić pracę rektorów uniwersytetu jak pracowników administracji, przede wszystkim, należy zorientować się w stopniu ich samodzielności, w także rozpoznać ich działalność w odpowiednim kontekście. Jak już wspomniano, z jednej strony rektor był ograniczony przez kolegialne organy uczelni, a z drugiej strony zależał od

<sup>37</sup> *Очерки истории Казанского университета*, Казань 2002, с. 99.

<sup>38</sup> Д.И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета*, [w:] Д.И. Багалій, *Вибрані праці*, т. 4, с. 162

<sup>39</sup> Там же, т. 4, с. 159 - 160.

<sup>40</sup> Там же, т. 3, с. 218.

władzy państwowej w osobie kuratora, ministra i gubernatora. Analizując to zagadnienie wypada zwrócić uwagę nie tylko na przepisy i rozporządzenia, ale i na czynnik osobisty oraz na siłę tradycji.

Zacząć należałoby, od tego, że wśród ubiegających się o to stanowisko nie mało było osób apodyktycznych i autorytarnych. Jest wiele przykładów, kiedy to rektorzy usilnie próbowali z kategorii „*primus inter pares*” stać się po prostu pierwszymi. Dla osiągnięcia tego celu wykorzystali kuratorów. Nader energiczny i aktywny rektor Uniwersytetu Charkowskiego I.J. Kronenberg, według opinii historyka D.I Bagaleja przejawiał „*autorytarne cechy i demonstrował nieposłuszeństwo wobec kolegium uniwersyteckiego*”, chciał „*twardej władzy, niezależnej od rady uczelni, podobnej do uprawnień kuratora*”<sup>41</sup>. W liście do kuratora Perowskiego pisał: „*Jeśli rektor nie ma żadnej władzy, żadnych praw i nie może wydawać poleceń i rozporządzeń, nie narażając się na poniżenie członków kolegium i rządu, to jaki z niego jest zwierzchnik uniwersytetu!*”. Towarzyszyła temu swoista „*filozofia*”: „*Stanowiska nie są ustanawiane, po to, żeby nieustannie bronić rzekomej świętości ich ograniczeń, ale żeby osiągnąć cel jaki postawiła przed nimi władza*”<sup>42</sup>.

Warto też wziąć pod uwagę i taki aspekt jak wpływ tradycji społecznej (wyobrażenia o władzy i charakterze jej działań). W tym przypadku chodzi o branie pod uwagę praktykowanych form sprawowania władzy charakterystycznych dla danej epoki i ich oddziaływania na zachowanie „*osoby przełożonych*”.

Ogólnie rzecz biorąc postrzeganie oświaty jako zadania i obowiązku państwa zostało usankcjonowane w XIX wieku. Tak więc, opiekun charkowskiego okręgu naukowego Seweryn Potocki w swoim wystąpieniu: „*O nowej strukturze zarządzania szkołami w Rosji i ich pożytkach*” na otwarciu uniwersytetu w 1805 roku perorował, że praca na niwie edukacji narodowej, to jedno z najważniejszych zadań państwa<sup>43</sup>. Dostrzegalnym ucieleśnieniem rangi państwa było zamówienie, przy założeniu Uniwersytetu Charkowskiego, portretów cara, ministra i kuratora<sup>44</sup>. Wyraźnie widać, że państwo w nauczycielach akademickich także dopatrywało się urzędników. Nic w tym dziwnego, że kadra profesorska demonstrowała stosowne zachowania. Na przykład było oczywistym, że nie tylko kuratorzy ale również i rektorzy nie będą się sprzeciwiać zwierzchności. Potwierdzają to życiorysy, bez przesady można powiedzieć, niektórych wybitnych rektorów: „*Osipowski zasmakował we władzy[...] Z zazdrością strzegł godności stanowiska rektora [...]*”<sup>45</sup>.

Zarówno pochodzenie społeczne zdecydowanej większości rektorów, tak i stosunkowo krótka ich kadencja, a także obecność znacznej liczby podwładnych o podobnym statusie, a nierzadko przewyższających ich doświadczeniem i pozycją, nie

<sup>41</sup> Там же, т. 3, с. 363.

<sup>42</sup> Там же, т. 4, с. 106.

<sup>43</sup> Подробнее см.: А.Ю. Андреев, *Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX в.*, Москва 2000, с. 106-107.

<sup>44</sup> Е.А. Вишленкова, *Казанский университет Александровской эпохи: Альбом из нескольких портретов*, Казань 2003, с. 62.

<sup>45</sup> В.Ю. Іващенко, *Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст.*, дис. ... канд. іст. наук. Харків 2003, с. 141.

pozwalala rektorowi na odgrywanie roli „ojca wielkiej rodziny”. Częściej w środowisku uniwersyteckim, które to oceniało działalność rektora, panowały normy władzy przedstawicielskiej. Nauczyciele akademicy widzieli w rektorze wykonawcę ich woli, człowieka, który potrafi wyrazić ich interesy. Nie przypadkowo mamy wiele przykładów konfliktów rozwijających się na tej płaszczyźnie. Owe konflikty przybierały formę biurokratyczną (z bogatą wymianą korespondencji do różnych instancji i pełne były wzajemnych oskarżeń i insynuacji oraz prób usprawiedliwiania się).

Znane są przypadki, kiedy poszczególni rektorzy starali się demonstrować środowisku swoją wyższą pozycję. Na przykład pierwszy wybrany rektor Uniwersytetu Moskiewskiego, Ch.A. Czebotarjow po zatwierdzeniu go na urzędzie przeniósł się do mieszkania byłego dyrektora Uniwersytetu Moskiewskiego (które zajmowało całe lewe skrzydło głównego budynku uniwersyteckiego) i zaczął traktować kolegów profesorów i studentów, inaczej, tzn. uznał ich za swoich podwładnych<sup>46</sup>. Zachowane portrety rektorów świadczą o tym, że w pierwszej połowie XIX wieku było normą demonstrowanie swojego statusu poprzez przedstawianie siebie w mundurze i z orderami. Stopniowo rektor wchodził w przestrzeń administracji gubernialnej. W szczególności badacze podkreślają, że już w początkach lat 20-tych rektor Uniwersytetu Kazańskiego dostał się na tajną listę najważniejszych dostojników miasta, tym samym stając się obowiązkowym gościem na proszonych obiadach u gubernatora<sup>47</sup>.

Niestety nie dysponujemy takim zasobem informacji, który pozwalałaby nam na skrupulatne opisanie postaci rektora uniwersytetu i jego relacji ze środowiskiem lokalnym. W badaniach współczesnych nad przedrewolucyjnymi pamiętnikami poświęcono najwięcej miejsca kuratorom i inspektorom, natomiast działalność i pracę rektorów i dziekanów pamiętnikarze po prostu pomijali<sup>48</sup>.

Do tego co już sygnalizowaliśmy należy dodać, że powaga rangi rektora od połowy XIX wieku zależała od jego dorobku naukowego. Przykłady takich rektorów nie są liczne, ale znakomite (A.N. Bekietow, A.M. Butlerow, A.A. Woskresienski, S.M. Sołowjew, I.M. Simonow i inni). Niektórzy z nich zostali członkami-korespondentami Akademii Nauk, inni akademikami zwyczajnymi. Od końca XIX wieku, a przede wszystkim już na początku XX wieku rektorzy byli wybierani zwierzchnikami miast (D.I. Bagalej) albo radnymi dum miejskich (I.I. Borgman i A.A. Manujłow), deputowanymi Dumy Państwowej ( M.M. Aleksiejenko), jedni włączali się aktywnie w działalność państwową (na przykład D.I. Bagalej, I.I. Borgman, N.A. Zwierjew, A.A. Manujłow, W. I. Siergiejewicz, P.G. Redkin - członkowie Rady Państwowej) i inni brali udział w życiu politycznym (np. A.A. Manujłow - członek CK Partii Kadetów).

Niewątpliwie rektorzy wyższych uczelni wchodzący w skład grupy wysokich rangą urzędników, jednocześnie reprezentujący liberalne uniwersyteckie środowiska, stawali się czołowymi przedstawicielami tzw. „liberalnej biurokracji”. Jak wiadomo jeszcze pod koniec lat 80-tych Ł.G. Zacharowa pokazała, że wprowadzenie w kraju re-

<sup>46</sup> Л.Г. Захарова, *Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России*, „Вопросы истории” 1989, № 10, с. 15.

<sup>47</sup> К.А. Тимирязев, *Академическая свобода (Мысли вслух старого профессора)*, [w:] К.А. Тимирязев, *Наука и демократия. Сборник статей 1904 – 1919 гг.*, Москва 1963, с. 19-20.

<sup>48</sup> Там же.

form w drugiej połowie XIX wieku bez tzw. „liberalnej biurokracji”<sup>49</sup> nie byłoby możliwe. Jednakowoż taka rola rektorów stanie się dopiero dostrzegalna na początku XX wieku. Prawdopodobnie z tym można wiązać opinię wygłoszoną na początku XX wieku przez K.A. Timirjazewa, że „rektorem może zostać mianowany każdy człowiek, który jest znany tylko tej biurokratycznej instancji, która go wyznaczyła”, ale rektor z wyboru powinien charakteryzować się „cnotami obywatelskimi”<sup>50</sup>. Nawiasem mówiąc, jak pisał K.A. Timirjazew, z jednej strony uniwersyteckie społeczności powinny być uwolnione od biurokratycznej kontroli w osobach dziekanów i rektorów, ale z drugiej strony uważał, że „przewodniczący korporacji powinien być przedstawicielem i obrońcą jej interesów przed administracją centralną i dokładnym wykonawcą jej poleceń w ramach swoich kompetencji”<sup>51</sup> co oznaczało precyzyjne przestrzeganie norm biurokratycznych.

W związku z tym potrzebne jest dokładne wyjaśnienie (a być może i skorygowanie) konkluzji niektórych współczesnych badaczy o tym, że „imperialna, biurokratyczna mentalność okazała się niezgodna z liberalnym myśleniem ludzi z kręgów uniwersyteckich i ich wyobrażeniem na temat wykorzystania zasobów jakie posiadała władza”<sup>52</sup>. W naszej opinii przykład działalności rektorów wyższych uczelni świadczy o tym, że liberalny sposób myślenia mógł iść w zgodzie z biurokratycznymi praktykami, a nawet wpływać na nie. Niemniej jednak taka teza wymaga dalszych badań.

## BIBLIOGRAFIA

Андреев А.Ю., *Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX в.*, Москва 2000.

Андреев А.Ю., *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*, Москва 2009.

Багалеї Д.І., *Опыт истории Харьковского университета*, [w:] Багалеї Д.І., *Вибрані праці*, Харків 2004, t. 3.

*Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета*, t. 1: *Ректоры*, Харків 1995.

Вишленкова Е.А., *Казанский университет Александровской эпохи: Альбом из нескольких портретов*, Казань 2003.

Вишленкова Е.А., *Об университетских людях-легендах*, [w:] *Уроки Вульфсона*, Казань 2003.

Жуковская Т.Н., *«Императорский университет»: система высочайшего вмешательства в жизнь российских университетов в первой половине XIX века*, [w:] *Власть, общество и*

<sup>49</sup> Е.А. Вишленкова, *Казанский университет Александровской эпохи: Альбом из нескольких портретов*, Казань 2003, с. 62.

<sup>50</sup> В.Ю. Иващенко, *Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст.*, дис. ... канд. іст. наук., Х 2003, с. 141.

<sup>51</sup> Л.Г. Захарова, *Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России*, „Вопросы истории” 1989, № 10, с. 15.

<sup>52</sup> К.А. Тимирязев, *Академическая свобода (Мысли вслух старого профессора)*, [w:] К.А. Тимирязев, *Наука и демократия. Сборник статей 1904 – 1919 гг.*, Москва 1963, с. 19-20.



- реформы в России в XIX – начале XX в.: исследования, историография, источниковедение, Санкт-Петербург 2009.
- Захарова Л.Г., *Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России*, „Вопросы истории” 1989, № 10.
- История Казанского университета, 1804 – 2004*, Казань 2004.
- Іващенко В.Ю., *Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст.* Дис. ... канд. іст. наук., Харків 2003.
- Історія Київського університету*, Київ 1959.
- Історія Одеського університету за 100 років*, Київ 1968.
- Кэссоу С., *Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения*, [w:] *Великие реформы в России, 1856 – 1878*, Москва 1992.
- Ленин В.И., *Буржуазия сытая и буржуазия алчущая*, [w:] Ленин В.И., *Полн. собр. соч.*, т. 11. *Одесский университет за 75 лет (1865 – 1940)*, Одесса 1940.
- Очерки истории Казанского университета*, Казань 2002.
- Петров Ф.А., *Формирование системы университетского образования в России*, Москва 2003.
- Посохов С.И., *Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации*, [w:] *Universitates - Университеты: наука и просвещение*, Харків 2009, № 4.
- Посохов С.И., *Попечители Харьковского Учебного Округа XIX – начала XX вв.: состав, деятельность, оценки*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. V, cz. 1, red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, Lublin-Toruń-Wrocław 2013, s. 357-367.
- Посохов С.И., *Уставы университетов Российской империи XIX века как законы и как символы*, [w:] *Bellicum Diplomaticum Lublinense*, red. A. Górak, M. Szabaciuk, Lublin 2014.
- Ректоры Казанского университета*, сост. и науч. ред. В.С.Королев, Казань 2004.
- Ректоры Московского университета (Биографический словарь)*, Москва 1996.
- Семенов В.Н., *Ректоры Саратовского университета. Факты жизни и деятельности*, Саратов 1999.
- Степняк-Кравчинский С.М., *Россия под властью царей*, [w:] Степняк-Кравчинский С.М., *Сочинения: В 2 т.* Москва 1987, т.1.
- Тимирязев К.А., *Академическая свобода (Мысли вслух старого профессора)*, [w:] *Наука и демократия. Сборник статей 1904 – 1919 гг.*, Москва 1963.
- Томсинов В.А., *Министр народного просвещения – Николай Павлович Боголепов*, „Педагогика” 1997, № 2.
- Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века*, А.Ю. Андреев, С.И. Посохов, Москва 2012.
- Устав императорского Московского университета*, [Москва 1804].
- Черказьянова И.В., *Александр Николаевич Шварц: окружение, восприятие, оценки*, „Харківський історіографічний збірник” Харків 2004, вип. 7.
- Шепелев Л. Е., *Титулы, мундиры, ордена*, Москва 1991.
- Эймонтова Р.Г., *Университетский вопрос и русская общественность в 50-х – 60-х годах XIX в.*, „История СССР” 1971, № 6.